

УДК 821.161.1+821.161.1]091

Інна Гук

**ПЕРЕКЛАД І. ФРАНКА ПОЕМИ М. ГОГОЛЯ «МЕРТВІ ДУШІ»
ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

У статті охарактеризовано доробок І. Франка як перекладача, висвітлено роль і значення перекладу поеми «Мертві душі» М. Гоголя І. Франка для української літератури.

Ключові слова: переклад, перекладацька діяльність, дослідник, теорія і практика перекладу.

В статтє характеризується наследие И. Франко как переводчика, также раскрывается роль и значение перевода И. Франко поэмы «Мертвые души» Н. Гоголя для украинской литературы.

Ключевые слова: перевод, переводческая деятельность, исследователь, теория и практика перевода.

The article characterized legacy Franko as translator also highlights the role and importance of the poem «Dead Souls» by Nikolai Gogol Franko Ukrainian literature.

Key words: translation, translation activities, research, theory and practice of translation.

У розвитку національного літературного процесу ХІХ – початку ХХ століття художній переклад відіграв надзвичайно важливу роль. У цей період відбувалося становлення нової української літератури. Найбільш вагомий внесок у перекладацьку діяльність зробили П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка. Основною метою перекладачів було ідейно-тематичне та жанрово-стильове збагачення рідної літератури.

Основну вагу в осмисленні перекладу як історико-літературної проблеми мають погляди І. Франка. Для нього переклад був найвагомим явищем у розвитку національної літератури, І. Франко оцінював його роль із позиції літературознавця і практика: «Добрі переклади важливих і впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старинних римлян, належали до підвалин власного письменства» [10, с. 7].

У розвідці ми ставимо за мету докладніше висвітлити погляди І. Франка на творчість М. Гоголя та розглянути його діяльність як перекладача та літературного критика поеми «Мертві душі».

Окремі аспекти проблеми «Іван Франко як перекладач та популяризатор творчості М. Гоголя» висвітлені в наукових працях учених-франкознавців Ф. Погребенника [7], М. Пархоменка [14], М. Возняка [2], Ф. Арвата [1], М. Москаленка [5], Н. Крутікової [3]. Необхідно також зазначити, що на сьогодні й досі немає жодної ґрунтовної праці, у якій би художня спадщина М. Гоголя розглядалася у творчих рецепціях І. Франка.

Історична значущість діяльності Франка-перекладача полягає в тому, що у цій галузі він ствердився як новатор, як митець, що відкрив нові шляхи у розвитку художнього перекладу. Для теорії та практики перекладу велике значення мають дослідження І. Франком теоретичних питань у галузі перекладу, а також його титанічна перекладацька практика [1, с. 5].

Ніхто з українських митців у своїх перекладах не спромігся охопити таку величезну кількість творів різних країн, як І. Франко. Він перекладав не лише зі слов'янських та загалом європейських літератур, його інтереси сягали Азії, Америки, Австралії. М. Москаленко, наприклад, так характеризує чималу працю Франка-перекладача: «Величезна антологія Франкових поетичних і прозових перекладів охоплює близько п'яти тисячоліть світової культурної історії, що таким чином вперше постала перед українською громадськістю як велика множина духовних надбань та осягнень людства, без прилучення до яких марно було б сподіватися скільки-небудь повноцінного національно-культурного і державного відродження України» [5, с. 206].

Інший дослідник Франкової творчості М. Пархоменко зауважує: «Франко знав як англійську, французьку, німецьку, античні літератури Греції та Риму, так і старовірську та індійську літератури. Зо всіх цих літератур маємо його чудові переклади на українську мову, і не рідко українці завдячують йому першим знайомством з багатьма поетами західних та східних народів» [14, с. 11].

І. Франко намагався «не наслідувати чужих... вчитися від них методи, форми, підглядати, звідки вони черпають у своїм житті живу воду поезії, і дошукуватися так само і в нашій житті подібних джерел» [8, с. 369]. Письменник не лише сам дотримувався цього принципу, а й радив іншим прислухатися до його слів. Перекладацька діяльність заохочувала І. Франка до написання і власних оригінальних творів. Так, у листі до М. Драгоманова він просив дати оцінку його твору: «... що Ви скажете про «Каїна»? Він сидів мені в мозку ще від часу, коли я переклав байронівського Каїна» [9, с. 203].

Відомо, що в процесі формування письменницького світогляду Івана Франка надзвичайно важливу роль відіграла і російська література. У дослідженні Ф. Погребенника «Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах» читаємо: «Стимулами для виступів І. Франка з питань російської літератури були його постійне зацікавлення художніми цінностями братнього народу, бажання поділитися своїми думками про них, підтримати талановитих письменників, зробити їхні твори надбанням рідної культури» [7, с. 81]. Письменник здійснив титанічну працю, перекладаючи твори російських класиків М. Салтиков-Шедріна, М. Лермонтова, О. Пушкіна, М. Гоголя, І. Чернишевського, М. Некрасова, М. Достоевського, О. Герцена українською мовою.

Іван Франко упродовж свого життя активно досліджував явища російської літератури. Найбільше його цікавили письменники українці за походженням. І. Франко намагався популяризувати їхні твори на сторінках таких видань, як «Народ», «Світ», «Літературно-науковий вісник». Перекладаючи твори російських митців, він хотів донести до українського читача найкраще з їхнього літературного доробку. Іван Франко вважав, що праця перекладача надзвичайно важлива, тому писав, що «...поряд імен Пушкіна, Гоголя та Лермонтова стоять імена Гнедича, що переклав Іліаду, та Жуковського, що між іншими також переклав Одиссею» [9, с. 203].

На початку 80-х років XIX століття І. Франко почав активно працювати над творчістю М. Гоголя. Віддаючи належне творам української тематики, митець найбільше уваги приділив «Мертвим душам». Йому імпонували викривальні ідеї у творі письменника. І. Франко вважав, що твори М. Гоголя відіграли важливу роль у формуванні реалістичної літератури в Україні. Часто правдиве та гостре викриття кріпосницького ладу, реалістичні образи, створені М. Гоголем, слугували зразком для І. Франка. Він також відзначав, що велике значення мали твори письменника для української літератури. У статті «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» автор пише про вплив творів М. Гоголя на творчість Є. Гребінки: «...здобула собі деяку популярність і в нас повість «Чайковський», – подекуди наслідування Гоголевого «Тараса Бульби»...» [12, с. 266]. У цій статті І. Франко відзначає також драматичні переробки Гоголівських творів М. Старицьким. «Із його драматичних продукцій на 70-ті роки припадають «Різдв'яна ніч», оперета по Гоголю... Не друкованою досі лишається його драматична переробка Гоголевого «Тараса Бульби» як лібрето до опери Лисенка...», – зазначає І. Франко [12, с. 336].

У Галичині твори М. Гоголя були досить відомими. Найбільшу популярність мала повість «Тарас Бульба». «Поширились у Галичині й українські переклади Гоголя («Тарас Бульба» в перекладі П. Ф. Головацького (1850 р.), «Вечори на хуторі біля Диканьки» – переклад К. Климковича (1865 р.), «Вечорниці на хуторі під Диканькою, пущені в світ пасічником Рудим Паньком» у перекладі М. Обачного та Лесі Українки (1886 р.)» [3, с. 113]. Не зважаючи на це, довгий час творчість письменника була відома лише вузькому колу читачів. Зазвичай перекладалися і були популярними твори на українську тематику. За переклад творів сатиричного характеру, у яких найкраще виражався викривальний реалізм письменника, ніхто не брався.

І. Франко цінував здатність М. Гоголя створювати яскраві, правдиві та викінчені образи у своїх творах. Особливо імпонував йому викривальний характер гоголівського реалізму в комедії «Ревізор» та поемі «Мертві душі». І. Франко у своїй праці «Із секретів поетичної творчості», розмірковуючи над питанням, що таке поетична краса, писав: «Раз назавжди ми мусимо сказати собі: для поета для артиста нема нічого гарного або бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступне для його творчості, все має право для штуки. Не в тім справа, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а в тім, як він використає і представить їх, яке враження викличе він при їх допомозі в нашій душі, в тім однім лежить секрет артистичної краси. Гоголівські фігури, такий Хлестаков, Сквознік-Дмухановський, Ноздрьов, Плюшкін певно не взірці ані фізичної, ані моральної краси, а проте вони безсмертні, безсмертно гарні артистичною красою» [13, с. 118].

Іван Франко розпочав переклад поеми «Мертві душі», маючи вже досить серйозні напрацювання. Він зауважував: «Працюючи над європейськими і слов'янськими літературами, я намагався передусім перекласти те, що в них найкраще, на українську мову... У 1879 р. був опублікований мій переклад «Каїна» Байрона, а в 1882 р. перша частина «Фауста» Гете з розвідкою про цей твір. Того ж року переклав я також «Мертві душі» Гоголя...» [11, с. 79]. У бібліотеці І. Франка були зібрані майже всі здійснені в той час переклади Гоголя. Він уважно стежив за ними і склав на прохання Сперанського повну бібліографію надрукованих творів Гоголя на «малоруську мову» [6, с. 17].

Із листа І. Франка до М. Драгоманова від 1877 року ми дізнаємося, що письменник задумав «видати бібліотеку найзнаменітějšíх романів і повістей заграничних, переведених на наше» [8, с. 56]. Така думка виникла у нього ще рік тому, та й друзі, яким він повідомляв про це, підтримали його. У першу чергу письменник вирішив зробити переклад та видати «Мертві душі» М. Гоголя. На той час на заході України такі твори, як «Ревізор», «Мертві душі» були маловідомі, хоча в Європі та Росії поеми письменника мали велику популярність, однак проблематично було їх знайти. ««Мертвих душ» нема, бачу, на всю

Галичину й одного примірника, і я просив Григоровича, щоби бодай що-то прислав із Києва», – зазначав І. Франко [8, с. 57].

Із якими труднощами зіткнувся І. Франко, перекладаючи поему «Мертві душі», ми дізнаємося з його листів до І. Белея. У листі від листопада 1881 року письменник пише, що ««Мертві душі» і посилка Гладиловича були у нас в селі через свята», а далі повідомляє: ««Мертвих душ» усього буде так, як я казав, 16 аркушів. Посилаю нині главу VII, – надіюсь, що за два тижні буде зовсім кінець перекладу, ще 100 сторінок». [8, с. 299]. У наступному листі від 27 листопада 1881 року І. Франко знову нагадує І. Белею: «Переводжу потрохи «Мертві душі», – може в четвер зашлю дещо», а далі шкодує, що «у нас словника російського путнього нема, – здався би для перекладу «Мертвих душ»» [8, с. 301]. У лютому 1882 року в перших рядках листа І. Франко повідомляє: «Шлю кінець «Мертвих душ». Проси Гладиловича, щоб прислав як можна скоріше решту грошей...» [8, с. 304]. Нестача коштів і пошуки поеми не зашкодили Івану Франку зробити переклад першого тому «Мертвих душ» М. Гоголя. Таким чином, робота тривала близько чотирьох місяців і була завершена на початку 1882 року.

Видавництво газети «Діло» здійснило задум І. Франка видати бібліотеку найкращих світових творів в українському перекладі. Поряд з письменником над перекладами працювали І. Белей, М. Подолинський, М. Павлик, А. Борковський. Як писав Іван Франко в статті «Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р.: «...почала редакція «Діла» з роком 1881 видавати в додатку «Бібліотеку найвідоміших повістей», у яких протягом десятиліття опубліковано 34 томи, до чого треба додати нумерований том мого перекладу «Мертвих душ» Гоголя» [12, с. 431]. У книзі, окрім самого твору, було вміщено портрет М. Гоголя та «Слово від видавництва», у кінці допис перекладача про зміст другого тому, ім'я автора перекладу вказано не було [4].

Питання авторства «Слова від видавництва» ґрунтовно дослідив М. Возняк у розвідці «Хто автор «Слова від видавництва» до франкового перекладу «Мертвих душ» Гоголя». Літературознавець глибоко аналізує та порівнює стиль написання «Слова від видавництва» з короткою інформацією про долю другого тому «Мертвих душ», надруковану в цій же книзі, і яка, на думку М. Возняка, беззаперечно належала перу І. Франка. Наводячи низку доказів, автор приходить до висновку, що в «Слові від видавництва» твір того самого автора, що й написав «Про реалізм в штуці», тобто Михайла Подолинського. Якщо І. Франко так і не брався до написання біографії М. Гоголя для «Світу», а просив про це М. Драгоманова, то, ймовірно, він не робив цього і для перекладу «Мертвих душ», у якому не було вказано його ім'я як перекладача [2, с. 79].

Не лише І. Франко високо цінував творчість М. Гоголя, а інші українські письменники та видатні діячі театру намагалися популяризувати його твори в Україні і донести до українського читача слова видатного майстра. Українською мовою М. Гоголя перекладали Леся Українка, М. Старицький, Олена Пчілка, М. Садовський.

Після виходу першого тому «Мертвих душ» у перекладі І. Франка у 1882 році наступний переклад з'явився лише у 1934 році і належав Григорію Косинці (під редакцією В. Підмогильного). У 1935 році – переклад за редакцією А. Хуторяна, Ф. Гавриша, М. Щербака (два томи поеми). У 1948 році вийшов переклад за редакцією К. Шмиговського, а у 1952 році – переклад за редакцією І. Сенченка (два томи поеми).

Один із найвідоміших дослідників перекладу «Мертвих душ» Ф. Арват слушно вказує: «Франко враховував помилки інших перекладачів Гоголя і щоб донести до українського читача основний пафос поеми, побудував свій переклад на інших принципах... Враховуючи значення і стиль тих чи інших слів і виразів, Франко відповідно перекладав книжне російське – книжним українським, розмовне – розмовним, просторіччя – просторіччям, до фразеологізму підбирав відповідний, а якщо у мовній одиниці не було відповідного, то передавав його зміст, емоційний і стилістичний колорит описово, використовуючи інші, але рівнозначні мовні засоби» [6, с. 20].

Ф. Погребенник, аналізуючи переклад І. Франка, віддає належне письменникові та його нелегкій праці й зауважує: «Каменяреві треба було виробляти, спираючись на тогочасну, ще до кінця не вироблену літературну мову в Галичині, на свій невеликий досвід, принципи відтворення багатой мовної сатиричної палітри «Мертвих душ», їх стилістичної своєрідності» [7, с. 89].

Перед І. Франком постало складне завдання щодо перекладу, у нього не було жодних досліджень про М. Гоголя, та й саму поему письменника було вкрай важко знайти, але письменник безперечно впорався з ним. Вихід «Мертвих душ» мав велике значення, оскільки відкривав українцям один з найвидатніших творів письменника. Звичайно, можна погодитися з думкою Ф. Арвата, висловленою щодо Франкового перекладу: «Безперечно, переклад І. Франка є перекладом свого часу, і з сучасної точки зору дещо в ньому застаріло. Він не позбавлений недоліків, але вони в основному обумовлені об'єктивними причинами: специфікою розвитку української літературної мови на Західній Україні і надто тяжкими умовами роботи письменника над перекладом» [1, с. 23]. Переклад поеми «Мертві душі» був надзвичайно важливою та нелегкою роботою, оскільки російська мова дуже різнилася з тогочасною мовою в Галичині, і не маючи при цьому професійних слоників, зробити такий переклад було вкрай важко.

Підсумовуючи все сказане, відзначимо, що Іван Франко високо оцінював творчість російського письменника М. Гоголя і намагався популяризувати його твори в Галичині. Він уважав письменника талановитим сатириком, який викривав картини кріпосницької дійсності. Перекладацька діяльність І. Франка, зокрема переклад поеми «Мертві душі», сприяли розвитку в українській літературі реалістичної течії. І. Франко чітко усвідомлював, що перекладач повинен не дослівно перекладати іншомовний твір українською мовою, а стилістичні засоби оригіналу перекладати відповідними засобами української мови, у результаті чого читач зможе краще відчувати думки та почуття, що передавав автор оригіналу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арват Ф. С. Иван Франко как переводчик («Мертвые души» Н.В. Гоголя в переводе И. Я. Франко) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филолог. наук. – Черновцы, 1968. – 25 с.
2. Возняк М. Иван Франко – популяризатор передової російської літератури / М. Возняк. – К. : Видавництво академії наук УРСР, 1953. – 58 с. /АНУРСР. Інститут суспільних наук.
3. Крутікова Н. Є. Иван Франко про Гоголя // Гоголь і українська література XIX ст. / Н. Є. Крутікова. – К. : Держлітвидав, 1954. – 166 с.
4. Миколай Гоголь. Мертви душъ, або Вандровки Чичикова. Тема Миколая В. Гоголя. Накладом редакції «Дела». – Львов : 3 друкарні т-ва им. Шевченка, под. зарядом К. Бернарського, 1882. – 280 с.
5. Москаленко М. Нариси з історії українського перекладу / Михайло Москаленко // Всесвіт. – 2006. – № 7–8. – С. 192–206.
6. Нинель Арват, Федор Арват. О первых украинских переводах произведений Н.В. Гоголя // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 6: збірник регіональної історії та пам'яткознавства / гол. ред. кол. О.Б. Коваленко, заст. гол. ред. кол. О. М. Титова / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Випуск 8 (11). – К., 2009. – С. 15–20.
7. Погребенник Ф.П. Иван Франко в українсько-російських літературних взаєминах / Ф. П. Погребенник. – К. : Дніпро, 1986. – 301 с.
8. Франко І. Я. До М. П. Драгоманова / І. Я. Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 48: Листи (1874-1885) / [упоряд., комент. В. В. Громової, Н. Л. Калениченко, В. Н. Климчука, О. Ф. Ставицького, Н. І. Чорної; ред. тому Н. Л. Калениченко]. – К. : Наукова думка, 1986. – 767 с.
9. Франко І. Я. До М. П. Драгоманова / Іван Якович Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 49 : Листи (1886-1894) / [упоряд., комент. Н. О. Вишневської, М. Н. Павлюка, А. М. Полотай, К. М. Секаревої; ред. тому Ф. П. Погребенник]. – К. : Наукова думка, 1986. – 810 с.
10. Франко І. Я. Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання / Іван Якович Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 39: Літературно-критичні праці (1911-1914) / [упоряд., комент. В. П. Колосової, В. І. Кречотня, Г. І. Павленко ред. тому В.І. Кречотень]. – К. : Наукова думка, 1983. – 703 с.
11. Франко І.Я. Curriculum vitae / Іван Якович Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1893-1895) / [упоряд., комент. Л.А. Гаєвської, П. П. Гончаря, Л. М. Гончарука, І.О. Динисюка; ред. тому В. Л. Микетась, А. М. Халіманчук]. – К. : Наукова думка, 1980. – 462 с.
12. Франко І. Я. Нариси історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Якович Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 41: Літературно-критичні праці (1890-1910) / [упоряд., комент. В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко; ред. тому П. Й. Колесник]. – К. : Наукова думка, 1984. – 680 с.
13. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / Іван Якович Франко // Зібрання творів : у 50 т. – Т. 31: Літературно-критичні праці (1897-1899) / [упоряд., комент. Ю. Л. Булаховської, В. П. Ведіної, Т. І. Комаринця та ін.; ред. тому Г. Д. Вервес, О. Н. Мороз]. – К. : Наукова думка, 1981. – 595 с.
14. Франко Іван Якович. Про російську літературу: (Статті та висловлювання) / Зібрав і впоряд. М.М. Пархоменко. – Львів : Вільна Україна, 1947. – 280 с.